

գունեն . այլ շատ գրգռելու չիզար, վասն զի անանկ երկայն ըղունգներ ունի, որ ցետելով մեծ վէրքեր կը բանայ :

Արժան է ըսենք որ Համպուրկի մըրջ նակերը կլիման փոխած ըլլալով ճաշակն ալ փոխած է, կամ թէ Եւրոպայի մըրջ ջիւնները իր ախորժին յարմար չեն գար, վասն զի որչափ տեսակ մըջիւն ալ անոր առջին գրեր են, և ոչ մէկուն մօտեցուցեր է լեզուն :

ՀԱՅՔ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ՌՈՒՍԻՈՅ

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՅԵԼ ՀՈՄԵՐ ՏԸ ՀԵԼ
ԳԱՂՂԻԱՅԻ ՏԻԿՆՈՋ

Քսաւիէ Հոմէր տը-Հէլ (Hommaire de Hell) գաղղիացի երկրագէտ ճարտարապետն ասկէ 30 տարի առաջ ճամբորդութիւն մ'ըրած է Կազբիական ծովուն եզերքները, 'ի Կովկաս, 'ի Ղրիմ և 'ի Հարաւային Ռուսաստան, երկրաբանական և ուսումնական քննողութեամբ, զոր հրատարակելով նկարագրութեւ և պատկերներով, 1844ին Գաղղիոյ աշխարհագրական ընկերութեան մեծ մրցանակ վարձքն ընդունել է : Յետոյ ուրիշ ճամբորդութիւն մ'ալ ըրած է (1846-1848) յՕսմանաստան և 'ի Պարսկաստան, զոր չլրացուցած մեռել է, և այս երկրորդ պատուական ու թանկ գործն ալ յետոյ տպագրուած է : Իր առջի ճամբորդութեան ատեն ալ իրեն ուղէկից եղած է իր երիտասարդ և արիասիրտ կիներ՝ Ատել կամ Ատելա, յիտ, որ և գործոյն նկարագրական մասն զրած է ընտիր և բնական ոճով մը . որով ինչպէս էրկանը աշխատանաց՝ այնպէս ալ փառացը մասնակից եղած է . և աշխարհագիտաց ընկերութեան ընկեր գրուած է : Եւ զի այն հմուտ և գեղեցիկ գործն բազմահատոր և բազմաժախ ըլլալով շատերու մօտենալի չէր, յետ 25 տարիներու՝ այրի տիկինն (յաւի 1868) նորէն հրատարակեց այն ճամբորդութեան նկարագրական մասը, յորդորուելով 'ի բարեկամաց, և անուա-

նելով Les Steppes de la Mer Caspienne, voyage dans la Russie meridionale. փոքր հատորիկ մ'է 364 երես, հաճոյ կարդալու . որոյ մէջ քանի մը տեղ կը յիշէ մեր ազգը կամ ազգայինները, և զլիաւորապէս Նոր Նախիջևանի և Աթտէրխանի վրայ խօսած ատեն . ահա այս ետքիներուս վրայ գրածը կը թարգմանենք :

« Մէկ մ'ալ կը տեսնես որ առջեկ կը կանգնի (Նոր) Նախիջևան, ճերմակ քաղաքն Հայոց . զարմացած ճանապարհորդն նորէն կը գտնէ զԱրևելք՝ անոր մեծամեծ վաճառատեղաց մէջ, որոնց ապակեաց արևէն փողփողիլը կը նըշմարէ, տանց քմահաճոյ ճարտարապետութեան մէջ, և մանաւանդ ասիական գեղեցիկ դիմաց վրայ՝ որոնց կը պատահի յառաջ երթալով : Այս արևելեան քաղաքին բոլոր թաղերն ու վաճառատեղիները չըլեցանք, այն յօժարութեամբ զոր Կոստանդնուպօլսի յիշատակներէն առած էինք : Երբ տեսանք քաղաքեալ կանանց կարմիր հողաթափին աննմանելի անհողութեամբ մը քսկոտելը, հայկական բարձրաբերձ խոյրերը, երկայն սպիտակ մօրուքները, հաշուէսեղանոց վրայ կըկզած վաճառականները, բոլոր Ասիոյ բերքերով լցեալ վաճառանոցները, կարծեցինք թէ իրաւցընէ Ստամպօլի վաճառական թաղից մէկուն մէջն եմք : Կրպակներն յարդարեալ են շատ տեսակ առարկայիւր, որ մեզի շատ հետաքրքրական երևցան : Հայք աւելի գերազանց են արծաթի բանուածքներու, և փափուկ ասղնէգործութեամբք պատելու կարմիր ու դեղին կաշիներ, որ թամբաց, հողաթափից, կօշկաց, և այլն, չինելու կը ծառայեն : Կովկասի իշխանաւորաց համար շինուած ամենագեղեցիկ թամբեր ցուցին մեզի . որոնցմէ մէկը կապուտակ թաւիչէ, արծաթեայ թիթեղօք պաճուճեալ, սեւ կիտուածով, ձոյլ արծաթէ ասպանդակներով, և զարդափայլ սանձով, մատաղ եգերացի իշխանուհւոյ մը համար ապսպրուած էր : Ամեն տեսակ վա-

ճառ արեւելքի քաղաքաց պէս հոս ալ իր յատուկ վաճառատեղին ունի, և վաճառողքն միայն արք են :

Այս հայ քաղաքս, Տոն գետոյ եզերքը զետեղուած, խաղախներէ գրաւուած աշխարհի մը մէջ, Ռուսիոյ հազարու մէկ զարմանալեաց մէկն է : Մարդ կը փնտռէ թէ ինչ պատճառ կրցած է այս Արեւելքի զաւակները փոխադրել անանկ երկրի մը մէջ ուր բան մ'ալ յարմար չէ իրենց կենաց բնաւորութեանը, ուր նոյն իսկ բնութիւնն խտութեամբ կ'իմացընէ որ հոն պատահմամբ եկած են : Այս բանս անկից կու գայ՝ որ Հայք բուն աշխարհաքաղաքացի են, յարմարելով ամեն կլիմայից և ամեն կառավարութեանց, երբ իրենց շահն կը պահանջէ : Ճարտարարուեստը, մտացիք, խնայողք, ամեն կողմ շահու աղբիւրներ կը գրտնեն, և ուր որ հաստատուին՝ իրենց ներկայութեամբ վաճառականութիւն կը ծնանի : Ահա այսպէս Տոնի անապատից մէջ տեղը կանգնուած է Նախիջևան, գերազանցիկ քաղաքն առուտուրի : վաճառատեղի, ուր չորս կողմէն քսանհինգ փարսախ հեռուէն կու գան բան գնելու : Միայն Հայք կրնային այս պիտի հրաշք մը գործելու, և երջանկութեան աղբիւր բանալու մանր իրաց վաճառականութեամբ : Բան մ'ալ վրիպած չէ իրենց վառվռուն աչքաբացութենէն : արուեստից ամենայն տեսակները լիովին մշակուած են : Գոհ չըլլալով տեղական վաճառականութենէն, որ բոլորովին իրենց ձեռքն է, բոլոր հարաւային Ռուսիոյ մէջ տօնավաճառ մը չըլլար՝ որ Նախիջևանցին իր վաճառքը հոն տանելու չերթայ : Կովկասու բնակչաց զգեստու տարազը և սպառազինութիւնը՝ դեռ այս Հայոց վաճառականութեան զլխաւոր ճիւղերէն մէկն է : Բաւական սերտ վերաբերութիւն ունին կովկասացիին բազմաթիւ ցեղից հետ, որոնց լըրտիսի տեղ ալ ծառայելու կը մեղադրուին :

Գալով ընկերական սովորութեանց, Հայք ինչ որ կ'երևան ուրիշ տեղ, հոս 'ի Նախիջևան ալ նոյնպէս են : Կրնան

անջնաս տեղէ տեղ փոխուիլ : բարբերնին, սովորութիւննին, փոփոխութիւն մը չեն կրեր : Հայ ազգն կը նմանի ծառի մը՝ որուն կոճղն գրեթէ կործանած է, բայց անփոփոխ բնութեամբ ծիւրեր կ'արծըկէ, որոնք միայն քանի մ'արտաքին յատկութիւններով մէկզմէկէ կը տարբերին :

Նախիջևանի զաղթականութիւնը 1780ին եղած է, երբ Կատարինէ Բ. կայսրուհին Տոնի եզերաց վրայ փոխադրեց Ղրիմի Հայոց մեծ մասը : Գաղթականք կը բաժնուին 'ի մշակս և 'ի կըրպակաւորս : Առաջիններն հինգ գիւղից մէջ կը բնակին, և չորս հազար վեց հարիւր հոգի են : մէկալնոնք քաղքին մէջ, որ իրենց հաստատութեան զլխաւոր տեղին կը ձևացընէ, և վեց հազար բնակչաց մօտ կը պարունակէ : Մարիուբոլի Յունաց պէս, զոր նախ յիշեցինք, Հայք ալ իրենց արտօնութիւններն ունին : իրենցմէ ընտրուած պաշտօնականներով կը կառավարուին, և շատ քիչ անգամ պէտք կ'ունենան Ռուսաց դատաստանարանը դիմելու :

Աժտէրխան

Աժտէրխանի բնակիչքն, խառնուրդ Ասիոյ ամենայն ժողովրդոց՝ 45703 հոգի են, որոց մեծ մասն Ռուս, Ղալմուխ և Թաթար : Հայք, ինչպէս յայտնի է, հոս ալ վաճառականութեան գլուխ են : Ընդդէմ իրենց կրօնից՝ որով պէտք էր աւելի արեւմտեան ժողովրդոց մօտենային, իրենց բարուց մէջ ամեն արեւելեան աւանդութիւնները պահած են : Հայն ամեն տեղ հետը կը տանի այս տուրեաւութեան հոգին, որ հասարակ է և Հրէին : միշտ գործի մ'ետեւէ ինկած, միշտ պատրաստ՝ առիթը բռնելու՝ նաւթուչելուն ատեն, հաշուելով, թուարկելով՝ անխոնջ համբերութեամբ : Թող մարդ հանդիպի իրեն, ըլլայ Հայաստանի բեղնաւոր հովտաց մէջ, ըլլայ հիւսիսային աշխարհաց կամ հարաւային երկրներ մը տակ, ամեն տեղ կը գտնայ զինքը այն խորին անձնասիրութեամբը՝

որ հայրենասիրութեան զգացման տեղը բռնած է, որ այնչափ զօրաւոր է մարդկային ազդի ցեղից շատերուն մէջ: Հրէից պէս ամբողջ աշխարհիս մէջ սիւսուած, անխառն և հարազատ ցեղի կերպարանը մը կը ներկայացընէ, որ միայն արեւելեան ազգաց մէջ ազէկ պահուած կը տեսնուի: Կոստանդնուպոլսոյ հայ կանանց թուիս վերարկուին տեղ՝ հոս երկայն ճերմակ քօղ մը կը բանեցընեն, որ զիրենք ամբողջ կը ծածկէ: Այս զգեստը շատ ազէկ գծազրելով մարմնոյն ձևը, և վայելուչ փէշերով ինչուան ոտից ծայրը իջնելով՝ երբ ազէկ կերպով կրուի՝ կը յիշեցընէ քանի մը յոյն արձանաց վայելուչ դժերը. և այնչափ տաւելի զգալի է այս նմանութիւնս, որչափ որ Հայ տիկնայք նշանաւոր են տղնուական գնացքով մը, և անվրէպ գեղեցկութեամբ կերպարանաց »:

ԱՐՏԱՔՈՅ ԿԱՐԳԻ ՄՏԱԽԱՅՈՒԹԻՒՆՔ

Տուլարինոս՝ նկարիչ մը կը յիշէ որ միտքը զրոյս էր թէ իր մարմնոյն ոսկորները անանկ կակուղ ու դիւրաթեք են, որ ամենադիւրին էր զանոնք ջախջախել կամ ծալել ինչպէս թէ մոմէ շինուած ըլլային: Բորթողալցի րժիշկ մը հիւանդ մ'ունէր որ կը պընդէր թէ սառած ըլլայ, անանկ որ ամսուական սաստիկ տաքուն ալ կրակին քովը կը նստէր: Բժիշկը ոչխրի մարթէ զգեստ մը շինել կու տայ անոր համար, օղիով ազէկ մը օծած, և կը թողու որ կրակին քովը նստի: Տաքութեան սաստկութիւնը զգալով ըսաւ որ սաստիկ կը նեղուի, և այնպէս առողջացաւ: Գարէնոս և Ալիկեննատս կը պատմեն անանկներ տեսած ըլլալ որ ինքզինքնին հողէ անօթ կը կարծէին, և անոր համար կը զգուշանային ուրիշներէ զպշուելու որ չըլլայ թէ կոտորին: Պինէլ կը պատմէ ժամացուցադրածի մը համար որ միտքը զրոյս էր զլսատուած ըլլալու, և թէ սխալմամբ ուրիշի մը զլուխը իրենին տեղը յարմարցուած

էր: — « Այս ահաւանքը զիտեցէք, սուրբ էր ըսելու. իմիններս աղւոր և ողջ էին, ասոնք բոլորը փառած են »: Նասլամի իր յիմարութեան վրայ գրած գրքին մէջ մարդու մը համար կը պատմէ թէ կը պնդէր որ բերան չունի. և երբ կերակուրը բռնութեամբ բերնէն վար կը մղէին, կ'ըսէր թէ կուրծքին վրայ բացուած ծակէ մը վար կը խոթէին: Պէնվէնուդոյ Չէլլինի կը պատմէ իր կենսագրութեանը մէջ, թէ իր բանտուած բերդին հրամանատարը պարբերական մտախաբութիւններէ կը տանջուէր, որ ամէն տարի կը տարբերէին: Երբեմն ձէթի ինքզինքը աման մը կը կարծէր. այլանգամ գորտ մը ու կը սկսէր ցատկը տել: Ուրիշ տարի մը կը կարծէր թէ մեռած ըլլայ, և հարկ էր այս այլանգակութեանը ձեռնտու ըլլալ զինքը թաղել ձևացնելով. ուրիշ տարի մը ինքզինքը ջրջիկ կը կարծէր, և քալելով ջրջիկանց թուշելով հանած ձայնը կը հանէր, և նաև թեւերը և մարմինը կը շարժէր՝ ինչպէս թէ թուշելու վրայ ըլլար: Քիթը՝ մեծ մտածութիւն կու տայ մաղձոտներու: Մարդուն մէկը իր քիթը կարգէ դուրս մեծ կը կարծէր, և երբ մէկն կը մօտենար որ իրեն խօսք զուրցէ, մէկն դի կը մերժէր, վախճալով չըլլայ թէ քիթովը աչքը հանէ: Մէկ պատանի մը որ ինքզինքը մեռած կը կարծէր, ջերմ սրտիւ աղաչեց իր բարեկամներուն որ զինքը թաղեն: Բժիշկը անոնց խորհուրդ տուաւ որ անոր ուղածը ընեն: Գազաղի մը վրայ կը դնեն զինքը ու եկեղեցին կը տանին. բայց ճամբան, զուարթարարոյ ընկերացողներէն մէկը, ձևացնելով յուզարկաւորութեան դէմը ելաւ և հարցուց թէ մեռնողն ո՞վ է. իրեն պատասխանեցին ձևացեալ մեռնողին անունը պախարակելով, և մէկ մըն ալ այս աւելցուց. « Այս մահը բարեալ դէպք մըն է, վասն զի աշխարհս եղեռնաւորէ մը ազատեցաւ, որ ետքը ետքը թիու պատժով կեանքը կնքէր պիտի »: Այս խօսքը լսելով ինքզինքը մեռած կարծողը գլուխը վերցուց ու կանչեց անոնց որ պէտք էին